

УДК 314:355.018(477)

О. Є. ЛИСЕНКО, О. Г. ПЕРЕХРЕСТ*

**ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Статтю присвячено гуманітарним наслідкам Другої світової війни. Розкриваються основні складові демографічних втрат України. Аналізуються воєнні, політичні, соціально-економічні чинники, що визначали демографічні трансформації. Наводяться статистичні дані, що ілюструють людські втрати України, їх масштаби, специфіку та перспективні наслідки.

Ключові слова: Друга світова війна; Україна; демографічні втрати; бойові дії; геноцид; депортація; соціальна структура.

Демографічні втрати України належать до найменш досліджених сегментів історії Другої світової війни. Бойові дії та окупація спричинили різке, катастрофічне зменшення кількості населення, значні деформації у його національному, статевому, віковому, професійному складі. За період від січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 40 млн 967 тис. до 27 млн 383 тис.¹ Демографічні зміни такого характеру відбулися внаслідок взаємодії цілої низки чинників.

Перші згубні демографічні втрати для України під час Другої світової війни пов'язані з її початком і торкнулися в основному мешканців західних регіонів. Воєнні дії та зміни режимів призвели до того, що сотні тисяч людей різних національностей у вересні 1939 р. були змушені покинути місця свого постійного проживання й, рухаючись двома потоками з заходу на схід та зі сходу на захід, перетворились на біженців. На лінії розмежування між Червоною армією і Вермахтом постійно накопичувалося від кількох тисяч до десятків тисяч людей. Німці закрили кордон, пропускаючи на свою територію тільки “фольксдойчів”, “українських активістів” і водночас заборонили проїзд на територію Третього райху євреїв. Останні натомість отримали дозвіл на вільний виїзд з території Польщі до радянської зони. Польські євреї рятувались передовсім від расової політики нацистського режиму, частина поляків та українців – від комуністичного. Зокрема, Україну залишило від 20 до 30 тисяч “українських активістів”².

* *Лисенко Олександр Євгенович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Перехрест Олександр Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Те, що німецька сторона вільно відпускала зі своєї зони всіх охочих, і перш за все, євреїв, викликало підозру радянської сторони. Незабаром біженців як “потенційно неблагонадійний елемент” (серед них євреї становили понад 80%) стали примусово переселяти вглиб території СРСР³.

До демографічних втрат призвели масові репресії окремих верств західноукраїнського населення у процесі примусового впровадження в Західній Україні радянського режиму. Розпочалося зі знищення старої еліти, передовсім польської. Це розглядалося радянською владою як важлива умова руйнування структур державного та адміністративного апарату попередньої системи управління та власності й заміни її новою, радянською. Були заарештовані “найбільш реакційні” представники польської адміністрації, землевласників та капіталістів, польських та українських політичних угруповань, працівники та агенти польського 2-го відділу Головного штабу, а також офіцери діючої служби й запасу, багато працівників поліції, священнослужителів Римо-католицької та Греко-католицької церков, частина українців-воjakів польської армії, які потрапили в радянський полон, повітових та сільських українських активістів.

Репресій зазнали члени антирадянських підпільних польських і українських організацій та угруповань, зокрема Організації українських націоналістів. У числі заарештованих також перебувало понад 250 галицьких інтелігентів. Серед потерпілих виявилися і місцеві комуністи – члени компартій Польщі й Західної України, які після необґрунтованого розпуску виконкомом Комінтерну в 1938 р. були заплямовані політичною недовірою й звинувачені в провокаціях і “дворушництві”⁴. Загалом тільки за період з вересня до грудня 1939 р. було затримано й передано до судових і каральних органів понад 10,2 тис. осіб⁵. Значна кількість заарештованих у цей період була знищена органами НКВС або вивезена до спецтаборів у північні та східні райони СРСР, інші – ув’язнені в тюрмах.

Радянські спецслужби й у подальшому системно відстежували всіх, хто міг становити хоча б потенційну загрозу новій владі: інтелігенцію, духовенство, членів українських партій. Про “результативність” цієї роботи свідчить кількість в’язнів – 34 тис., яких утримували в тюрмах регіону напередодні радянсько-німецької війни⁶. Упродовж 1939–1941 рр. у Західній Україні було заарештовано 10,5 тис. українців, 2,5 тис. євреїв, 16,5 тис. поляків⁷.

Широкого розмаху набули депортації на приєднаних землях. З метою “очищення регіону від неблагонадійного елемента” впродовж 1940 – першої половини 1941 рр. радянськими спецорганами було проведено кілька операцій з адміністративного виселення місцевого населення в північні та східні райони СРСР.

Під час першого етапу депортацій, який здійснювався впродовж 10–13 лютого 1940 р., із західних областей було виселено 17 206 родин, або 89 062 особи, більшість із яких становили “польські осадники” (під категорію “осадників” підпадали переселенці з Польщі, колишні військовослужбовці польської армії, які одержали в 1920–1930-х роках землю в районах, заселених українцями та білорусами⁸; “польські осадники” разом з біженцями налічували 210,6 тис. осіб⁹) та українців-лісників.

На другому етапі депортацій із приєднаних територій, який розпочався 13 квітня 1940 р. і тривав до червня того ж року, виселенню підлягали “класово-ворожі групи” поляків та українців. Одну з них становили польські чиновники, поміщики, колишні офіцери й військовополонені польської армії та жандарми, заарештовані й відправлені до таборів в’язниць одразу після приєднання західних земель. Інша, – серед якої було дуже багато українців, об’єднувала політичних і громадських діячів, українських націоналістів і членів колишньої КПЗУ. Ще одну групу становили підприємці, купці та заможні селяни (до 6 тис. сімей), котрі володіли землею понад встановлені норми (5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10 га в гірській місцевості). Депортували не тільки “ворогів народу”, а й їхні сім’ї. Вивозилися також сім’ї, в яких не було годувальника, оскільки вважалося, що вони були заарештовані або втекли в німецьку зону окупації: і в першому, і в другому випадку вони розглядалися як “сім’ї ворогів народу”¹⁰.

Третій етап депортацій, який припав на червень 1940 р., мав характер “зачистки” західноукраїнських земель від решток “неблагонадійного елемента”. До числа депортованих потрапили сім’ї “ворогів народу”, які не були виселені в попередні місяці, а також українські студенти, вчителі, представники місцевої інтелігенції. Разом з тим углиб СРСР вивозили біженців із Центральної і Західної Польщі (значну частину в цій групі становили польські євреї, які втікали від нацистського Голокосту і не побажали прийняти радянське громадянство). Так, лише з Волинської області тоді було депортовано 11 771 біженця, з них за національністю: 1017 українців, 1837 поляків, 8924 євреїв¹¹.

Великими людськими втратами у червні 1941 р. супроводжувалася четверта хвиля депортації населення західноукраїнських територій¹². Чимало депортованих на знак протесту покінчили життя самогубством, а до тих, хто чинив опір вивезенню, застосовували жорстокі санкції – аж до розстрілів. У дорозі до місць призначення через жахливі умови транспортування померло 32 733 особи¹³. Великою була смертність засланців у спецпоселеннях.

Поряд з депортаціями радянська влада у 1940 р. відселила мешканців 229 населених пунктів (21 212 родин, або 102 800 осіб), які проживали у 800-метровій смузі вздовж західної та південно-західної ділянки

державного кордону СРСР та всіх мешканців сіл у зоні будівництва Яворівського військового полігону на Львівщині. Велику частину їх примусово вивезли у глибинні райони СРСР та Бессарабію¹⁴.

Питання про кількість депортованого населення території з Західної України в 1939–1941 рр. залишається дискусійним і до кінця не з'ясованим. В опублікованих працях наводяться різні цифри. Так, польський дослідник Анджей Щесняк вказує, що під час першого етапу депортацій було вивезено 220 тис. осіб, другого – 320 тис. осіб, третього – 220 тис. осіб¹⁵. Українські дослідники Т. Марискевич та І. Гаврилів стверджують, що за неповні два роки з Західної України було депортовано 1,5 млн осіб¹⁶, а Ю. Киричук вважає, що всього за 1939–1941 рр. із колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було вивезено мало не 550 тис. осіб¹⁷. Інші ж українські дослідники – В. Гриневич, О. Лисенко, Ю. Шаповал вважають, що загалом репресії на колишніх польських землях охопили близько 1,2 млн осіб, тобто до 10% місцевого населення. При цьому зазначається, що хоча каральні заходи сталінського режиму спрямовувались проти представників усіх національностей, все ж найбільше постраждали поляки (близько 550 тис. осіб) та українці (близько 500 тис. осіб). На контрольованій радянською владою території Західної України загинуло в 3–4 рази більше місцевого населення, ніж на вдвічі більшій за розмірами німецькій частині окупованої Польщі¹⁸.

Значні демографічні втрати мали місце й в анексованих Радянським Союзом румунських провінціях. Звідти до Румунії виїхало до 200 тис. румунів (у тому числі значна частина інтелігенції, представників владної та економічної еліти). Ті з представників вищого й середнього класу, хто не встиг виїхати, у процесі радянізації, яка розпочавшись із чисток “класово чужих елементів”, швидко набула етнічного забарвлення, були майже повністю ліквідовані. Їх чи заслали, чи засудили до різних термінів ув'язнення, чи розстріляли. Жертвами НКВС стали також члени “антирадянських партій”, яких, за підрахунками спецорганів, там налічувалося (разом з членами родин) до 5 тис. осіб. До “зрадників батьківщини” зараховувались також і румунські державні службовці, причому особливо небезпечними вважались ті, хто перебував на службі в поліції, жандармерії та примаріях. Навіть дрібні посадовці й пересічні охоронці отримували за цей “злочин” до 7 років виправно-трудових робіт. Загалом, за неповними підрахунками, упродовж 1940–1941 рр. на території Північної Буковини й Хотинщини було репресовано з політичних мотивів близько 11 тис. осіб, з яких понад 1400 були розстріляні, загинули в тюрмах і на спецпоселеннях¹⁹.

Частина місцевого сільського населення, якій органи радянської влади не дозволили навіть зареєструватися з приводу виїзду до Румунії, робила спроби здійснити групові переходи державного кордону. При-

кордонні загони та оперативні працівники УНКВС жорстоко присікали такі спроби, проводили масові арешти та розстрілювали порушників кордону. І все ж, згідно з даними НКВС, з 1940 р. до 6 червня 1941 р. за кордон втекли 3302 особи²⁰.

Водночас, рятуючись від потужного спалаху антисемітизму, що здійснювався в Румунії після втрати нею Бессарабії та Північної Буковини, до СРСР переїхало кілька десятків тисяч євреїв, чимало яких напередодні німецько-радянської війни було депортовано до тилкових районів СРСР²¹.

До числа депортованих потрапили також українці-емігранти із Закарпаття, що перебувало в той час під окупацією Угорщини. Повірівши радянській пропаганді, вони сім'ями нелегально перетинали кордон, щоб врятуватися від мадярських переслідувань. Та після переходу кордону їх відразу арештовували органи НКВС, а потім засуджували за нелегальний перетин кордону на 3–5 років виправно-трудова таборів. Загалом 60 тис. закарпатських біженців, серед яких переважну більшість становили селяни (переважно бідняки, наймити і чорнороби), було ув'язнено у двох таборах для переміщених осіб у прикордонних районах. А потім частину з них, котрі викликали підозру, там же розстрілювали, а решту відправляли до таборів “Печорлагу”²².

Дещо по-іншому склалася доля етнічних німців Західної України. Згідно з угодою між урядами СРСР та Німеччини від 16 листопада 1939 р., розпочався їхній масовий виїзд із територій, контрольованих Червоною армією. Оскільки більшість фольксдойче не виявляла симпатій до радянської влади, сталінське керівництво, проводячи політику ліквідації “опозиції” на приєднаних землях, не заважало цьому процесу. В 1939–1940 рр. зі щойно приєднаних до СРСР територій до німецької зони окупації Польщі виїхало понад 250 тис. етнічних німців, у тому числі 60 тис. – з Волині, 96 тис. – з Південної Бессарабії, 42 тис. – з Північної Буковини, 60 тис. – з Східної Галичини²³.

Завершальною акцією у переліку репресивно-терористичних взаємовідносин сталінського режиму з населенням Західної України стала страта близько 10 тис. політв'язнів у в'язницях західного регіону на початку німецько-радянської війни²⁴.

До величезних демографічних зрушень в Україні призвів початок німецько-радянської війни. Насамперед вони були зумовлені мобілізацією сотень тисяч українських громадян до діючої армії та загибеллю більшості з них на фронтах й у ворожому полоні. Дослідженнями українських істориків на основі залучення нових архівних джерел встановлено, що шляхом мобілізації військовозобов'язаних та поповнення військового контингенту за рахунок добровольців, а також бійців винищувальних батальйонів та народного ополчення до Червоної армії та Військово-морського флоту упродовж перших місяців війни було

спрямовано 3 184 726 осіб українців та громадян України інших національностей²⁵.

Після повної окупації території України до Червоної армії було мобілізовано десятки тисяч українців, які перебували в евакуації в східних районах СРСР.

У період вигнання окупантів з території України Червона армія поповнювалася контингентом із визволених територій республіки. Це були юнаки призовного віку, учасники партизанського та підпільного рухів, військовополонені, виявлені дезертири, затриманий кримінальний елемент та інші. Особливою категорією призовників були жінки, мобілізовані для допоміжних військових служб. Упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали майже 3 млн. 692 тис. громадян України. Щоправда, певна частина мобілізованих удруге призивалась до Червоної армії, оскільки на окупованій території України осіло чимало оточенців та відпущених гітлерівцями полонених українців. Отже, загальна кількість українських громадян, які упродовж війни воювали в складі Червоної армії та ВМФ, становить трохи менше 7 млн осіб²⁶.

Значна частина мобілізованих до діючої армії громадян України загинула. Особливо великими були втрати на початковому етапі війни, коли неспроможне реально оцінити ситуацію на фронті Верховне командування СРСР категорично вимагало від військ будь-якою ціною зупинити противника, перейти в наступ. Жертвою військової некомпетентності та волонтаризму ставали цілі армії, які гинули в оточенні. Негативні наслідки мало те, що на початку війни більшість мобілізованих у військовому відношенні були недостатньо підготовлені. Наприклад, унаслідок цього 40% мобілізованих з Полтавської, Сумської та інших областей Харківського військового округу не були навчені військовій справі. Подібне мало місце і в інших військових округах на території України. У багатьох випадках не навчених військовій справі відразу кидали в бій мобілізованих польовими військкоматами й у 1943–1944 рр., що призводило до величезних втрат.

Незаперечним фактом є й те, що на різних етапах війни прорахунки ставки Верховного головнокомандування та командирів вищих рівнів, некомпетентність, а часом недбалість, низька виконавська дисципліна здебільшого компенсувалися нарощуванням кількості діючих частин і прагненням створити кількісну перевагу над противником і за рахунок людського чинника домогтися успіху.

Значна частина воїнів, мобілізованих до Червоної армії з території України, потрапила у полон, з них брутально знущалися: морили голодом і холодом, непосильною працею, масово знищували, піддавали медичним експериментам. За останніми оцінками, кількість загинувших військовополонених громадян України оцінюється щонайменше у 500 тис. осіб²⁷.

Сучасні підрахунки дозволили встановити, що втрати військового персоналу з числа українців і громадян України інших національностей за роки війни становили близько 4,1 млн осіб (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, тих, які померли у шпиталях у перші повоєнні роки)²⁸.

Але основна причина демографічної трагедії України пов'язана з терором нацистів щодо місцевого населення окупованих територій. Нацистський геноцид став найбільш крайнім виявом терору, здійснюваного гітлерівцями в окупованій Україні, мета якого полягала у знищенні великих груп населення за расовими, національними, релігійними, політичними, соціально-економічними мотивами. Спланований керівництвом Райху геноцид народу України мав наперед визначений кінцевий результат – його винищення задля звільнення “життєвого простору” і здійснювався як шляхом прямого знищення великої кількості людей, так і в прихованих формах, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, котрі спричинили певне або часткове фізичне винищення населення (голод на окупованих територіях, викликаний грабіжницькою політикою загарбників, вилучення необхідного мінімуму сільськогосподарської продукції, заборона вільного товарного обміну, відсутність системи охорони здоров'я і належних санітарно-гігієнічних умов).

У геостратегічних планах керівництва Німеччини важливе місце відводилося німецькій колонізації завойованих східних територій, до яких належала й Україна. При цьому Гітлер вважав, що для успіху колонізації необхідно позбутися місцевого населення шляхом прямого його знищення та депортації²⁹. У генеральному плані “Ост” кількість населення, яке вимагалось знищити або переселити (естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців), становила 46–51 млн., а залишити передбачалося тільки 14 млн.³⁰. До числа територій на Сході, які планувалося колонізувати і заселити німцями у найкоротші терміни, включалися Придніпров'я, Таврія (нинішня Херсонська область), Крим.

Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений нацистами більшою частиною на винищення, меншою – на слугування німецьким колонізаторам. Расистські ідеї Гітлера–Гімлера стали основоположними для каральних органів СС, СД, гестапо, а також поліції, польових командирів Вермахту. Перед ними стояли конкретні демографічні завдання. “В Україні найкраще буде вбити всіх чоловіків віком понад 15 років”, – говорив Герінг, рекомендуючи на посаду райхскомісара України Е. Коха. Фельдмаршал Рундштедт твердив: “Ми маємо знищити принаймні третину населення приєднаних територій” (принагідно зазначимо, щодо України, що кожного третього її мешканця гітлерівцям знищити не вдалося, проте її прямі й не-

прямі демографічні втрати становили саме третину населення!)³¹. Чітке уявлення про гітлерівський окупаційний режим та його ставлення до цивільного населення в Україні дають і заяви Е. Коха, який очолював окупаційну владу в Україні. Він відверто сформулював власну політику в Україні у настановах підлеглим: “Наше завдання полягає в тому, щоб вилучити з України все, до чого дійдуть наші руки, і в цьому ми не звертаємо жодної уваги на почуття українців чи на їхні права власності. Від вас я чекаю якнайсуворішого ставлення до місцевого населення”³².

Ще до нападу на СРСР керівниками нацистської Німеччини було підготовлено чотирнадцять директив щодо репресій та заздалегідь спланованих злочинів, що передбачали фізичне знищення військово-службовців та політпрацівників Червоної армії, партійних та радянських працівників цивільних інституцій, партизанів та підпільників, осіб із числа цивільного населення. А вже безпосередньо у ході війни з’явилися сотні директив, розпоряджень, наказів, інструкцій вищого керівництва Райху та Вермахту, які потім ретельно дублювалися в нижніх ланках і в сукупності мали забезпечити “правові” підстави здійснення геноциду на окупованих східних територіях.

Санкціонуючи масове винищення широких верств громадян України, Гітлер категорично заборонив притягати до відповідальності особовий склад Вермахту за будь-які злочини, вчинені щодо цивільного населення³³. А оскільки серед нацистського керівництва переважали прихильники жорсткої політики стосовно населення України, це зумовило небачений терор і масову загибель людей на окупованих українських землях.

Такі директиви, накази та інструкції підкріплювалися відповідними організаційними заходами. З цією метою було створено спеціальні оперативні групи поліції безпеки та СД (айнзацгрупи – айнзацкоманди – зондеркоманди). Айнзацгрупа “С” діяла на основній території України, а айнзацгрупа “Д” – у південній її частині. Головне завдання цих підрозділів полягало в “утихомирненні” населення окупованих земель будь-якими засобами. На рахунку айнзацгруп за короткий період їхньої терористичної діяльності (від початку війни до ліквідації наприкінці 1942 р.) – більше мільйона людських жертв. Після ліквідації айнзацгруп масові екзекуції проти населення здійснювали включені в тиллові війська зондеркоманди, загальна чисельність яких на всій окупованій території СРСР становила 350 тис. осіб³⁴. Найактивнішими учасниками геноциду були також таємна польова поліція (ГФП), польова жандармерія, військова розвідка і контррозвідка (абвер), ягдкоманди, територіальні органи військової адміністрації, польові та місцеві комендатури, сили СС та поліції Гімmlера³⁵.

Здійснюючи тотальну війну на фізичне винищення населення, окупанти тисячами вигублювали мирних громадян та військовополо-

нених. За даними Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів, оприлюднених під час Нюрнберзького процесу, лише в Києві було закатовано, розстріляно, загублено в душогубках понад 195 тис. радянських громадян. У Запоріжжі гітлерівці знищили 43 тис. осіб³⁶. У Дніпропетровську 13–14 жовтня 1941 р. були розстріляні або скинуті живими у глибокий рів 11 тис. мирних громадян³⁷. Подібних трагічних прикладів можна навести тисячі.

Особливо жорстокі каральні акції здійснювали окупанти з метою “утихомирення” населення, яке підтримувало або потенційно могло підтримувати партизанський рух. У рамках цих акцій гітлерівці стерли з лиця землі понад 350 українських сіл, населення яких звинувачувалося у допомозі партизанам, та знищили десятки тисяч мирних жителів. Жертвами окупантів стали не лише особи, причетні до руху Опору, а й сотні тисяч ні в чому не винних громадян, у їх числі й ті, хто не становив ніякої загрози окупаційному режиму – діти, жінки, люди похилого віку, хворі.

Масові вбивства мирного населення окупанти вчиняли й з інших причин: у відповідь на будь-який прояв непокори, зокрема, невдоволення селян, що виникали на ґрунті пограбувань і насилля, невиконання розпоряджень окупаційної влади, несплата податків та обов’язкових поставок сільгосппродукції, ухиляння від виконання трудової повинності та виїзду на роботу до Німеччини, надходження інформації про невдачі гітлерівців на фронті, убивства німецьких військовослужбовців тощо.

Та з особливою люттю здійснювалася політична “дезінфекція” понацистськи – знищення комуністів, комсомольців, посадовців радянських органів влади, профспілкових та колгоспних активістів, депутатів рад, працівників НКВС і політпрацівників Червоної армії і взагалі всіх небажаних. Їхні списки та адреси ще до війни склалися німецькими спецслужбами й були зосереджені в спеціально підготовлених довідниках: “Особливий розшуковий книзі для СРСР”, “Німецькій розшуковій книзі”, “Довідковому листі виявленням місць проживання”, а вже з початком окупації до полювання на цих людей заповзято долучилися жертви сталінського терору та колективізації, засуджені радянськими правоохоронними органами злочинці, колаборанти з числа місцевого населення. Жодне повідомлення не залишалось поза увагою окупантів. Багато комуністів та радянських активістів було вигублено через систему заручників, яку широко використовували загарбники. Лише членів КП(б)У за період окупації загинуло не менш, як 50 тисяч³⁸.

Жорстоких репресій зазнали й українські націоналісти, які несподівано для німців виявили власну позицію. За документами нацистських органів безпеки, на кінець 1942 р. із самостійницькою небезпекою у “Великій Україні” методами гестапівського терору було в основному

покінчено. Повсюди окупанти без суду та слідства вішали й розстрілювали поборників української самостійності. Лише в Києві від рук нацистів загинув 621 член ОУН³⁹, а по всій Україні – кілька тисяч.

За окремим планом знищувалися пацієнти неврологічних диспансерів, стаціонарів з важкохворими. У лікувальних закладах Києва, Одеси, Сватового (Ворошиловградська область), Вінниці, Херсона, Полтави, Дніпропетровщини й Харківщини різними способами було позбавлено життя тисячі хворих, для яких лікарні стали останнім притулком⁴⁰.

У роки окупації жертвами нацистів стали сотні тисяч громадян України, які належали до інших етнічних груп. Особливо масовими були нищення євреїв, котрі, за расистською теорією Гітлера, належали до націй, які підлягали повному винищенню. Загальні втрати єврейського населення України оцінюються у 1,5–1,8 млн осіб⁴¹. Разом із євреями знищенню підлягали й роми.

Місцями масового знищення людей служили “робочі”, “трудові” табори, гетто і табори для військовополонених, яких в Україні нараховувалося близько 230. Там були закатовані, померли від голоду, хвороб і холоду сотні тисяч громадян України. У таких таборах, окрім звичайних тортур та знущань, нацистські лікарі та вчені проводили біохімічні, бактеріологічні, кріогенні дослідження над бранцями, у тому числі й над дітьми, внаслідок чого більшість “піддослідних” помирала у жахливих муках⁴².

Жертвами нацистського терору в Україні стали тисячі дітей. Їх розстрілювали, спалювали, отруювали, закопували в землю разом з батьками та самих, а також знищували особливими методами, які супроводжувалися виявами витонченого садизму. Вбивства неповнолітніх розглядалися нацистами як один з ефективних засобів підризу генофонду народу України.

Смерть багатьох тисяч людей спричинило використання німецьким командуванням місцевого населення як “живого щита”, яким прикривалася передислокація, відступ чи наступ військ, а також під час розмінування загороджувальних перешкод. Часто відступ німецьких військ супроводжувався майже повним обезлюдненням цілих районів у прифронтовій смузі. Значна частина населення, зокрема міського, загинула від бомбардувань, артилерійських та мінометних обстрілів німців, які, знаючи про відступ радянських військ, з метою залякування та знищення продовжували вести безперервний вогонь по мирних населених пунктах та міських кварталах.

Зменшення кількості населення викликало й систематичне викачування з України продовольства й усього, що мало хоч найменшу цінність. До планів нацистських керівників Німеччини входило винищення місцевого населення голодом. Про це вони заявляли неодноразово. Так, А. Гітлер говорив: “Необхідно напасти на Росію, захопити

її ресурси, не рахуючись з можливістю смерті мільйонів людей у цій країні. Нам необхідно взяти в Росії все, що нам потрібно. Нехай гинуть мільйони...”⁴³. Райхсміністр східних територій А. Розенберг прямо заявляв, що не існує ніяких зобов’язань щодо забезпечення продовольством населення окупованих територій, а райхскомісар України Е. Кох, збираючись ефективно грабувати українські землі, цинічно наставляв своїх підлеглих: “Харчування цивільного населення перед лицем цих завдань нас не обходить”. Таку позицію в цьому питанні займало й командування Вермахту.

У жодному місті населення не було охоплене “плановим постачанням”, а продукти, надані для працюючого населення, становили менше того мінімуму, котрий був необхідний для підтримання життєдіяльності людського організму. Але часто через штрафи та інші покарання, перебої з підвезенням продуктів міські жителі залишалися й без цих мізерних харчів⁴⁴.

Відсутність продуктів харчування стала причиною смерті сотень тисяч українських громадян. Так, в окремі місяці 1942 р. від голоду вмирили 400–500 харків’ян щоденно, а всього, за неповними даними, в окупованому Харкові померли від голоду та виснаження близько 110–120 тис. осіб⁴⁵. Масові випадки голодної смерті мали місце серед міського населення Києва, Сум, Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької та інших областей. На початку березня 1942 р. у щоденнику Геббельса з’явився запис: “Становище з продовольством в окупованих східних областях надзвичайно скрутне. Там помирають від голоду тисячі й десятки тисяч людей, що цілковито нікого не цікавить”⁴⁶. У результаті безконтрольних та надмірних заходів окупантів із заготівлі сільськогосподарської продукції в 1942–1943 рр. голод охопив сільську місцевість Київщини, Вінничини, Житомирщини, Сумщини та інших областей⁴⁷.

До значних демографічних втрат призвели й чинники, які зумовили вкрай незадовільний санітарний стан у містах і селах, неймовірно ускладнили умови життя мільйонів громадян, згубно позначилися на їхньому здоров’ї і, зрештою, стали причиною масової смертності як у часи війни, так і в перші повоєнні роки. Серед них надзвичайно негативні наслідки мали масштабні нищення й руйнування житлового фонду, мережі комунальних та побутових об’єктів, які були, насамперед, результатом цілеспрямованих заходів та каральних акцій нацистів під час окупації та застосування тактики “випаленої землі” під час відступу з території України. Їх також спричинили бойові дії у зоні протистояння військових частин Червоної армії та загарбників у перший період війни та під час визволення, інтенсивні бомбардування, нищівні удари артилерії і танків, дії радянських партизанів та формувань ОУН і УПА на окупованій території тощо.

Величезними були збитки житлового фонду міст України. У багатьох містах республіки руйнувань зазнала більшість житлових будинків, і збереглося їх менше 50%. Згідно з офіційними даними, в усіх містах України в період війни й окупації було зруйновано і виведено з ладу величезну за своїми розмірами житлову площу в 28 197 430 кв. м – 45,1% наявного до війни житлового фонду⁴⁸. Внаслідок таких величезних руйнувань житлової площі в урбанізованих центрах України без житла залишилося 4–5 млн осіб.

Надзвичайно негативні санітарні наслідки для міського населення мали руйнування в системі комунального господарства. За період окупації та внаслідок воєнних дій воюючих сторін на території України було знищено більшу частину довоєнної кількості підприємств комунального господарства. Загалом втрати виробничих потужностей підприємств житлово-комунальної системи України порівняно з довоєнними потужностями становили: по водогонах – 87,6%, каналізації – 88,6%, підприємствах очистки міст – 87,3%, електростанціях – 88,2%, газифікації – 80,0%, підприємствах зеленого господарства – 90,0%, лазнях – 79,8⁴⁹.

Величезних втрат у роки війни зазнав житловий фонд у сільській місцевості й найбільше – в період окупації України. Всього ж у селах України окупанти зруйнували 1808 тисяч житлових будинків⁵⁰. На всій Україні сотні тисяч селянських сімей і кілька мільйонів сільських мешканців втратили житло⁵¹. А загалом кількість населення України, яке внаслідок війни та окупації залишилося без даху над головою, становила близько 10 млн осіб⁵².

Велика кількість постраждалого населення проживала в землянках, господарських та пристосованих приміщеннях – льохах, хлівах, стайнях, фермах та лазнях, клубах, коморах тощо, які не мали елементарних побутових умов. Тривале проживання в антисанітарних умовах негативно позначалося на здоров'ї людей, особливо дітей. Жахливі наслідки нацистської агресії та окупації для житлової сфери соціально-побутової інфраструктури українські міста і села відчували не одне післявоєнне десятиліття.

Ще одним чинником, що безпосередньо спричинив значні демографічні втрати України в роки війни та окупації, стала руйнація системи медичного обслуговування населення. До цього призвели ушкодження та знищення медико-санітарних закладів у місцевостях, де відбулися жорстокі бойові дії, мобілізація медичних працівників до діючої армії та їхня евакуація у тиллові регіони країни. Та особливо великої шкоди медичній сфері республіки завдав нацистський окупаційний режим. Вважаючи, що одним із чинників зменшення чисельності населення в Україні має стати штучне підвищення смертності внаслідок погіршення стану здоров'я цивільного населення, окупанти свідомо по-

збавляли мільйони українців елементарної медичної допомоги шляхом цілеспрямованого руйнування мережі медичних закладів та ліквідації радянської системи охорони здоров'я. Одночасно українському населенню заборонялося користуватися німецьким медичним обслуговуванням. Так, у спеціальній директиві, котра в липні 1942 р. була надіслана начальником канцелярії нацистської партії Борманом міністру східних окупованих територій А. Розенбергу, зазначалося: «Ні в якому разі не варто вводити німецьке медичне обслуговування для місцевого населення східних областей. Наприклад, за будь-яких умов не повинні робитися щеплення та інші оздоровчі заходи для населення України, воно для нас – ніщо»⁵³.

Головним чинником, що спричинив недоступність медичної допомоги для переважної більшості населення, стали масштабні руйнування та ліквідація окупантами медичних закладів. Загалом на території України загарбниками було вщент знищено, розорено та пограбовано понад 18 тисяч лікувальних і санітарних закладів⁵⁴. А загальні збитки, яких зазнала вся система охорони здоров'я республіки, сягнули 3 млрд крб.⁵⁵ Особливо постраждала медична сфера в сільській місцевості: більша частина районних і сільських лікарень, амбулаторій, жіночих і дитячих консультацій, колгоспних пологових будинків та інших лікувально-профілактичних закладів була пограбована, зруйнована і припинила своє існування. Показники руйнування лікувально-профілактичної мережі в сільській місцевості в усіх областях республіки були приблизно однакові й становили 70–80%, а в окремих районах – 100%⁵⁶.

Надзвичайно негативні наслідки мало скасування безплатної медичної допомоги. Під час окупації всі відносини населення з медичним персоналом регулювалися як приватні, на засадах плати за надані послуги. Це було не під силу більшості населення й суттєво впливало на доступність медичних послуг.

Через руйнування лікувальних закладів та відсутність фахівців для більшості хворих стала недоступною спеціалізована медична допомога. За малої чисельності всіх лікарських кадрів (зокрема, з кожних 100 лікарів, які працювали до війни в сільській місцевості, продовжували виконувати свої обов'язки в роки окупації лише 29), особливо гостро бракувало хірургів, педіатрів, отоларингологів, офтальмологів, акушерів-гінекологів, фтизіатрів, кардіологів, венерологів та інших спеціалістів⁵⁷.

У період окупації населення було позбавлене й належного медикаментозного забезпечення. З наявних в Україні до війни 2499 аптек, 520 магазинів санітарії та гігієни, 5360 аптечних пунктів було зруйновано і знищено 1834 аптеки (75% довоєнної кількості) й усі магазини та аптечні пункти, а збитки, завдані аптечній системі республіки, обраховуються в сумі 280 млн крб.⁵⁸.

В умовах недостатнього харчування, суттєвого погіршення житлово-побутових умов, фізичного виснаження ненормованою щоденною працею, часто в негоду, за низької температури, без належного одягу і взуття, поширення інфекційних і застудних хвороб, відсутності медичної допомоги різко зросли захворюваність та смертність. Серед дорослого населення надзвичайно поширилися туберкульоз, серцево-судинні, шкірно-венеричні, інфекційні хвороби, захворювання органів травлення. Особливо негативні наслідки мало різке збільшення інфекційних захворювань, розповсюдження епідемій різних хвороб. Наприкінці 30-х рр. такі хвороби, як висипний тиф, туляремія майже не зустрічалися на території УРСР, а черевний тиф, малярія, дизентерія, зустрічалися в одиничних випадках і не призводили до спалахів епідемій. Та в умовах незадовільного санітарного стану, припинення роботи санітарно-епідеміологічних закладів та різкого звуження функцій діючих на окупованих територіях названі вище хвороби поширювалися з неймовірною швидкістю й набули катастрофічних масштабів. Зокрема, в селах майже всіх районах північної та північно-східної України, за свідченнями партизанських джерел, лютувала епідемія тифу⁵⁹. Незрідка окупанти спеціально поширювали серед населення інфекційні хвороби.

З початком визволення території України від загарбників постала жахлива картина масштабного розповсюдження інфекційних хвороб. Серед населення лютували захворювання на висипний та зворотний тиф, кишкові й венеричні хвороби, дитячі інфекції. У деяких населених пунктах під час визволення від окупантів більшість населення часто цілими сім'ями лежала вдома хворими на тиф без будь-якої медичної допомоги⁶⁰. Особливо важке становище склалося в районах Полісся та в північних областях республіки, де нацисти, не зважаючи на і без того величезні масштаби захворювань інфекційними хворобами, перед відступом навмисно поширили серед місцевого населення висипний тиф. Метою цієї злочинної акції було подальше зараження ним воїнів наступаючих частин Червоної армії.

Відсутність медичного обслуговування в умовах погіршення житлово-побутових умов та харчування особливо шкідливо позначилася на дітях та підлітках. Серед цієї категорії сільського населення панували такі хвороби, як: гіпотрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дизентерія, дифтерит, коклюш. Обов'язкове щеплення дітей проти хвороб було припинене. І лише в окремих районах воно проводилося за плату. Дані про те, скільки дітей померло від цих хвороб, не отримавши своєчасної медичної допомоги, відсутні. Але відомо, що лише в 1942 р. в Україні летальність від кору досягла 12,7 %, від скарлатини – 7,9%, дифтерії – 13,6%, коклюшу – 9,8%⁶¹. Поширеною заразною хворобою в окупованих районах була короста,

на яку хворіло 23–63% населення. Через несвоєчасне лікування перебіг корости призводив до масових ускладнень піодермією⁶².

До значних людських втрат призвела й надзвичайно складна ситуація із захворюваністю населення на визволеній від окупантів території впродовж 1943–1945 рр. Насамперед, це стосувалося інфекційних хвороб. Адже, незважаючи на вжиті заходи, кількість захворювань цієї групи швидко зростала, спричиняючи в окремих регіонах виникнення епідемій. Наприкінці 1943 р. у визволених регіонах України офіційно було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на висипний, черевний і зворотний тиф та дизентерію⁶³. Кількість інфекційних захворювань залишалася надзвичайно великою й упродовж 1944 р. Незважаючи на проведення в республіці в перший період після визволення заходів з нормалізації епідемічної ситуації, рівень захворювань на інфекційні хвороби не знижувався. Особливо це стосувалося захворювань на паразитарні тифи. За даними Держсанінспекції України, станом на листопад 1944 р. кількість хворих на паразитарні тифи значно збільшилася, хвороби було діагностовано майже в усіх областях⁶⁴. Епідемічна напруга в Україні не спадала й упродовж першої половини 1945 р.

Причини такої ситуації з епідемічним станом у регіонах і загалом у республіці були пов'язані з дією багатьох чинників післяокупаційного періоду, зокрема, неспроможністю тогочасних медико-санітарних служб республіки повною мірою здійснювати всі необхідні заходи щодо подолання епідемій, несвоєчасне виявлення інфікованих, гострий дефіцит ліків та медичних препаратів, брак медичних кадрів, низький рівень санітарного стану визволених територій, міграційні процеси, пов'язані з масовою реєвакуацією населення.

Жорстокі насильства, система затримання і знищення заручників, каральні акції, а також голод і хвороби призвели до значних втрат населення. Зокрема, обезлюднили не лише провідні промислові та культурні центри республіки, а й сотні інших міст та містечок. Обстеження 109 міст України, проведене Інститутом комунальної гігієни, показало, що в них у січні 1941 р. проживало 8 446 029 осіб, а після визволення – 3 207 754 особи, або 38%, що у 2,6 разів менше⁶⁵. У Києві з 900 тис. жителів залишилося 200 тис., в Одесі – відповідно з 600 тис. – 200 тис.⁶⁶, у Дніпропетровську – з 501 тис. – 280 тис.⁶⁷, у Запоріжжі – з 286 тис. – 120 тис.⁶⁸, Полтаві – з 130 тис. – 75 тис.⁶⁹. Близько третини населення залишилося в містах Харківської, Житомирської, Запорізької, Сталінської областей; менше половини – в містах Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Тернопільської, Херсонської, Чернівецької, Чернігівської областей. У жодній області України не було міста, в якому залишилося хоча б 75% його довоєнного населення⁷⁰.

Серед громадян України, яких війна змусила залишити рідні домівки, численною була категорія евакуйованих у східні райони СРСР. Переміщення людей у безпечні райони СРСР було, безумовно, одним із найважливіших завдань радянської держави у перший період війни. Цей процес далеко не завжди проходив вдало. Так, через об'єктивні труднощі – швидке просування військ агресорів, бомбардування й артилерійські обстріли залізниць і шосейних доріг, відсутність мобілізаційних планів, нездатність керівництва на місцях оперативно в повній мірі розв'язати проблему евакуації людей, а також через відступ Червоної армії з безперервними боями – значна частина населення України опинилася на окупованій території. Значні перешкоди під час евакуації населення виникали через те, що основна частина рухомого складу залізниць була задіяна у вивезенні промислового устаткування, продовольства та інших матеріальних цінностей. У зв'язку з цим велика кількість цивільного населення та спеціалістів виходили із районів бойових дій пішки, маршовими колонами. І хоча поїзди затримувалися через велике перевантаження залізниць, від 24 червня до 18 липня 1941 р. через південний шлях пройшло на Схід 349 ешелонів з евакуйованим населенням⁷¹. Серед причин незадовільного проведення евакуації населення та вирішення пов'язаних з нею важливих питань були: недооцінка воєнної ситуації, що швидко погіршувалася; намагання місцевих органів влади виробляти продукцію до останнього; заборона виїжджати у тил без спеціального дозволу. Мав місце й психологічний аспект: багатьма евакуація сприймалася як утеча. Робітники деяких підприємств відмовлялися демонтувати й перевозити устаткування, виїжджати в тил. Не сприяла своєчасній евакуації й ситуація, коли преса, радіо, керівники на мітингах та зборах запевнювали населення, що ворога буде зупинено.

Евакуація переважної частини людських контингентів проводилася разом з підприємствами, на яких вони працювали. Вивозили в першу чергу тих, хто був необхідний для налагодження виробничого процесу на нових місцях: кваліфіковані робітничі кадри та інженерно-технічні працівники. Але оскільки не всі з них бажали кидати своє житло і їхати невідомо куди, спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. за самовільне залишення підприємства встановлювався термін ув'язнення в таборі від 3 до 5 років⁷². Переміщення в тил населення УРСР в основному завершилося до грудня 1941 р. У числі евакуйованих було 1934,3 тис. фахівців і робітників промисловості, з них – 1819,6 тис. осіб або 94% зі східних областей⁷³. Загалом з України було евакуйовано біля 3,5 млн. громадян, тобто менше 10% її населення (принагідно зазначимо, що всього в СРСР до східних районів було евакуйовано 8,5–9,5 млн. громадян). Переважно це були мешканці індустріальних міст, робітники й службовці Східної України⁷⁴.

Селян, порівняно з робітниками, виїхало набагато менше, адже евакуація, за винятком МТС й окремих колгоспів з технікою і худобою та частиною фахівців сільського господарства, у селі не проводилася. Та й саме селянство не виявляло особливого бажання утікати, кидаючи напризволяще оселю, власне майно й господарство.

Щодо національного складу громадян, евакуйованих з України у східні райони СРСР, необхідно зазначити, що українців серед них було значно менше, ніж могло бути, зважаючи на їхню питому вагу як у складі населення республіки, так і загалом у СРСР. У загальній кількості евакуйованих вони посідали третє місце після росіян та євреїв. Автори четвертого тому «Політичної історії України ХХ століття», посилаючись на дослідника радянської евакуаційної політики В. Дубсона, зазначають, що з українських земель (у кордонах 1939 р.) загалом виїхало до східних регіонів СРСР близько 700 тис. євреїв⁷⁵ (тобто майже кожний п'ятий із числа евакуйованих), що й урятувало їх від загибелі. Така велика кількість представників цієї етнічної групи серед евакуйованих з України пояснюється насамперед високою питомою вагою їх серед представників тих категорій населення, які підлягали евакуації в першу чергу (мешканці міст, фахівці з вищою освітою, інтелектуальна еліта та інші). Відіграло свою роль і те, що, з огляду на відомі факти переслідувань і знущань нацистів над німецькими і польськими євреями, радянські євреї (зрозуміло, ті, хто мав можливість) значно активніше виявляли бажання виїхати в евакуацію у східні регіони СРСР, ніж, скажімо, українці⁷⁶.

Евакуація врятувала життя частини громадян України, позбавила їх страхіть нацистського рабства. Попри всі помилки та прорахунки, вона зберегла те, що неможливо виміряти, оцінити ніякими цифрами – науково-технічний, духовний та культурний потенціал України. Водночас наголосимо й на тому, що велика частина працездатного населення полишила Україну назавжди. Хтось із них помер у дорозі або в місцях нового проживання, а багато українських робітників і спеціалістів після вигнання німецьких окупантів на батьківщину не повернулися й залишилися в Сибіру, Середній Азії, Казахстані.

Демографічною катастрофою неосяжних масштабів, наслідки якої неперодолані й донині, стала примусова депортація працездатних людей на рабську працю до Німеччини, що торкнулася майже кожної сім'ї, практично всього українського народу. Провал спроби налагодити восени 1941 р. – та початку 1942 р. масовий добровільний виїзд до Німеччини українських робітників змусив окупантів здійснювати примусову мобілізацію людей обох статей віком від 15 до 60 років до трудової повинності в Райху. Спеціальним розпорядженням Верховного командування Вермахту окупаційні війська на Україні офіційно підключалися до масштабних операцій з виявлення, захоплення й вивезення великих

мас людей до Німеччини. У виконанні цих планів брали участь і каральні органи окупантів. Методи нацистів не відзначалися винахідливістю – переважали пастки, облави, прямий примус. Вже на осінь 1942 р. нацистам вдалося загнати на каторгу сотні тисяч українців, переважно молоді. Навесні 1943 р. безчинства людоловів сягнули апогею. Лише з райхскомісаріату “Україна” планувалося депортувати 6 тис. осіб щодня. Навіть окупаційні чиновники вважали за потрібне поінформувати свого шефа Розенберга про застосування методів “найчорніших періодів торгівлі рабами”. Щоправда, їх турбувало не те, як здійснюються “мобілізації”, а те, що внаслідок них зменшувалися трудові ресурси, вкрай необхідні для роботи на окупованих територіях. Справжня війна велася проти сільського населення, методи були ще жакливішими, ніж у містах. Нерідко гітлерівці спалювали цілі села, працездатних жителів гнали до Німеччини, а решту знищували (так, наприклад, було вчинено з багатьма селами північної Сумщини)⁷⁷.

Прямим продовженням злочинних дій окупантів стала примусова евакуація населення міст і сіл під час відступу нацистських військ. Згідно з директивою німецького командування в Україні “Про відхід і евакуацію”, евакуйоване населення мали використовувати у стокілометровій зоні від лінії фронту як робочу силу спочатку на окопних та вантажних роботах, далі – в економіці Райху⁷⁸. Лише за даними штабів груп армій “Південь” та “А”, на території України упродовж січня – лютого 1944 р. у такий спосіб було “евакуйовано” 284 тис. осіб. А всього німецькими планами передбачалося в період відступу вигнати з місць постійного проживання 600 тис. осіб працездатного населення⁷⁹. Здійсненню цих планів завадив наступ Червоної армії. З України в її нинішніх межах, тобто включаючи Закарпаття і Крим, з 1941 до 1944 рр. депортовано 2 402 234 мешканці, або 48% загальної кількості людей, вивезених з території СРСР⁸⁰. З Вінницької області до Німеччини було депортовано – 64 167, Волинської – 30 000, Ворошилоградської – 71 956, Дніпропетровської – 176 303, Житомирської – 59 975, Закарпатської – 70 895, Запорізької – 174 416, Кам’янець-Подільської – 117 020, Київської – 169 979, Кіровоградської – 52 000, Львівської разом із Дрогобицькою – 170 370, Миколаївської – 25 884, Одеської разом з Ізмаїльською – 56 101, Полтавської – 175 117, Ровенської – 22 279, Сталінської області – 252 239, Станіславської – 68 361, Сумської – 78 083, Тернопільської – 164 046, Харківської – 164 045, Херсонської – 40 407, Чернівецької – 69 726, Чернігівської – 41 578 осіб⁸¹.

Депортація не тільки забезпечувала німецьку військову економіку необхідною робочою силою, а й спрямовувалася на послаблення спротиву окупантам, а разом з тим і життєвої сили українського народу. На примусових роботах у Німеччині загинула значна частина, з них близько 450 тис. оstarбайтерів, вивезених з України. Частина вцілілих піс-

ля розгрому Німеччини “остарбайтерів” з різних причин вирішила не повертатися на батьківщину. За оцінками спеціалістів, від 143 тис. до 200 тис. українців після війни виїхали до країн Північної та Південної Америки, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії⁸². Масова примусова депортація населення була віднесена Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі до військових злочинів і злочинів проти людства.

Упродовж 1941–1945 рр. Україна зазнала й інших безповоротних втрат. Так, під час війни наклали головою 40–45 тис. радянських підпільників та близько 60 тис. українських партизанів (понад 40 тис. у 1941–1942 рр. і 15–20 тис. у 1943–1945 рр., з них 80% не повернулися з боїв, померли від ран, голоду, захворювань, були розстріляні окупантами)⁸³. Вважається, що на час закінчення війни не менше 100 тис. осіб становили втрати членів ОУН та вояків УПА; близько 16 тис. українців загинуло у складі збройних формувань, що воювали на боці Німеччини⁸⁴. Щодо втрат ОУН–УПА, то дослідник І. Білас на основі документів архівів НКВС, які стали доступними лише недавно, визначає їхні втрати за період з лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. вбитими кількістю 110 785 осіб та заарештованими – 54 339⁸⁵.

Чималими були людські втрати в роки війни на Волині, Поліссі та в Галичині в зв’язку з польсько-українським військово-політичним протиборством. У тій боротьбі обидві сторони не раз залучали до своїх противників мирних мешканців, вдавалися до обопільних масових убивств, нищення житла та господарства. Остаточна кількість жертв з обох сторін, яка налічує десятки тисяч, донині не з’ясована.

Наслідком українсько-польського протистояння були й втрати населення, пов’язані з масовою втечею польських біженців на територію Генерального губернаторства та добровільним виїздом на роботу до Німеччини, аби врятуватися від загибелі. Так, вже наприкінці квітня 1943 р. німці відправили з Сарн цілий ешелон, завантажений поляками⁸⁶. Польські історики вважають, що сукупні втрати польського населення, наприклад, на Волині (вбитими, пораненими, вивезеними на роботу до Німеччини) з травня 1943 р. до літа 1945 р. сягнули 150 тис. чол.⁸⁷

До суттєвих змін у кількості жителів УРСР у роки війни призвели також міждержавні міграції. Тільки в результаті організованих переселень, за неповними даними, територію України залишили й виїхали за кордон близько 1,3 млн осіб, у тому числі 810,4 тис. до Польщі в рамках українсько-польського трансферу 1944–1946 рр. (з них 776,2 тис. осіб польської національності, майже 248 тис. селян); 32,8 тис. чехів і словаків; 447,6 тис. німців, яких гітлерівці переселяли не тільки із західних, а й зі східних областей⁸⁸. При цьому зауважимо, що в числі фольксдойчів, котрі залишили територію України, переважну частину становили селяни, які вимушено співпрацювали з нацистським оку-

пацієним режимом, що проводив сприятливу аграрну політику щодо них. Боячись бути покараними за це, селяни-фольксдойче залишали територію України з відступаючою німецькою армією. Лише територію Придніпров'я за період від початку відступу окупантів до липня 1944 р. залишили 125 тис. селян-фольксдойче⁸⁹.

Водночас у рамках українсько-польського трансферу з Польщі в Україну прибуло 122 622 українські родини (482 880 осіб). Серед них українців налічувалося 439 903 особи, а за соціальним складом найбільш чисельну категорію “самостійного” населення становили селяни – 286 858 осіб та 182 944 особи “несамостійного” (діти, люди пенсійного віку, інваліди та ін.).

До демографічних втрат призводили й інші причини. Так, на завершальному етапі війни разом з відступаючими німцями Україну залишили люди, які зробили це добровільно, рятуючись від радянської влади – колабораціоністські “вершки” (голови управ великих міст, службовці адміністративних органів, начальники української поліції), а також чимало представників старої інтелігенції.

Визволення території України від окупантів та відновлення радянської влади супроводжувалося новою хвилею депортацій населення. Першими жертвами стали ті “фольксдойче”, які ще залишилися на території республіки. Їхнє переселення розпочалося наприкінці 1943 р. Відповідно до розпорядження від 7 січня 1944 р. за підписом Л. Берії, усіх виявлених на території України “пособників німецьких окупантів” арештовували з конфіскацією майна й відправляли до Чорногорського спецтабору Красноярського краю.

У зв'язку зі звинуваченням татарського населення Кримського півострова у співробітництві з гітлерівцями в Узбецьку РСР, Удмуртську та Марійську автономні республіки та інші області РРФСР із Криму було депортовано 191 014 осіб татарської національності. Разом з татарами з Криму виселяли греків, болгар, вірменів (усього близько 37 тис. осіб)⁹⁰.

Та найбільш масовими й жорстокими були репресивно-каральні акції в західних областях України. Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби здійснили масову депортацію “членів родин” оунівців, вояків УНА і УНРА. У 1944–1945 рр. лише з Галичини у східні райони СРСР було вивезено 12 117 сімей (30 259 осіб). Депортація тривала до 1949 р. і загалом охопила 50 453 сім'ї (143 141 особу)⁹¹.

До зменшення кількості населення в республіці в роки війни призвели також деформації його природного приросту, що сталися як через вимушене безпліддя мільйонів жінок, зумовлене мобілізацією чоловіків на фронт, так і внаслідок підвищеної смертності людей. За оцінкою ЦСУ УРСР, природний приріст населення за роки нацистської окупації дістав вираз у від'ємній величині – у мінус 1 млн 471 тис. осіб.

У той час народилося 1 млн. 152 тис. дітей, а померло 2 млн 623 тис. осіб, тобто на одне народження припадало 2,3 смерті “через природні причини”⁹².

Загалом динаміка кількості жителів Української РСР віддзеркалювала важкі демографічні втрати та масштабні міграції населення, пов’язані з періодом війни. Про це свідчать такі дані: загальна чисельність населення в Україні (без Криму та Закарпатської обл.) на 1 січня 1941 р. становила – 40 967 тис. осіб, на 1 січня 1945 р. – 27 383 тис., на 1 липня 1946 р. – 32 099 тис., тобто відповідно 66,8% і 78,3% довоєнної чисельності⁹³.

За роки війни різко скоротилася кількість сільського, а особливо, міського населення. Порівняно з 1 січня 1941 р. чисельність міського соціуму зменшилася станом на 1 січня 1945 р. на 43,8% (з 13,7 до 7,7 млн.). Сільське населення скоротилося за цей же час на 27,2% (з 27,2 до 19,8 млн.)⁹⁴.

Демографічні втрати в роки війни суттєво деформували й трудовий потенціал населення, зокрема на селі. Так, на 1 січня 1948 р. у колгоспах республіки налічувалося 6077,2 тис. працездатних членів господарств у віці понад 16 років. З них чоловіків від 16 до 60 років – 1990,2 тис. осіб, а жінок від 16 до 55 років – 4086,9 тис. осіб. Жінки, таким чином, становили 67,2% всього працездатного населення колгоспів. Крім того, у колективних господарствах налічувалося 792,8 тис. підлітків від 12 до 16 років та більш як мільйон дорослих непрацездатних (похилого віку та хворих) колгоспників, які брали участь у колгоспному виробництві. Все це помітно знижувало ефективність використання трудового потенціалу в повоєнному колгоспному селі України, оскільки основне трудове навантаження лягало на плечі жінок, підлітків та літніх людей⁹⁵.

Ще одним наслідком війни, що обтяжував демографічну ситуацію, стало значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками бойових дій та цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди. Серед них 377 889 осіб були інвалідами Вітчизняної війни, у т.ч. 6388 – інвалідами першої групи (1,7%), 193 128 – інвалідами другої групи (51,1%), 178 423 – інвалідами третьої групи (47,2%)⁹⁶. На 1 січня 1946 р. кількість інвалідів війни становила 465,3 тис. осіб⁹⁷, а станом на 1 вересня 1946 р. їхня кількість зросла до 529 692 тис. осіб⁹⁸, що пояснюється поверненням додому значної кількості інвалідів після лікування в госпіталях і санаторіях та з евакуації. Таким чином, інвалідом війни був кожний шістдесятий мешканець України, або 16 осіб на 1000 мешканців республіки. Вже впродовж 1943–1945 рр. в УРСР було чимало зроблено для забезпечення інвалідів війни медичною допомогою.

Однак відсутність можливостей для якісного і швидкого протезування, посттравматичний синдром, нервово-психічні розлади, що супроводжували контузії та поранення, в цілому не досить висока якість лікування ускладнювали процес соціальної реадaptaції інвалідів. Їм не тільки важче було знайти роботу й власне місце в суспільстві, а й влаштувати особисте життя, створити повноцінну сім'ю. Вони частіше за інших громадян впадали у відчай, шукаючи розради в алкоголі, замикалися в собі, відгороджувалися від інших, відчуючи себе зайвими для держави, яка не дуже поспішала віддячити їм увагою і турботою. Певна їх частина маргіналізувалась, так і не змігши знайти себе в повоєнному соціумі.

Спричинені війною демографічні втрати й зумовлений їй наслідками демографічний розвиток призвели до суттєвих змін в національному складі народу України. Про етнічну структуру населення республіки у передвоєнні роки можна говорити за даними перепису 1926 р. (справа в тому, що матеріали перепису 1939 р. були опубліковані лише частково, а суттєвих змін у складі населення між цими двома переписами не відбулося: за переписом 1926 р. в Україні проживало 29 018,2 тис. осіб, а за переписом 1939 р. – 29 534 тис. осіб). Тож із 29 018,2 тис. осіб українці становили 23 218,9 тис. осіб (80% населення республіки), росіяни – 2677,2 тис. (9,2%), євреї – 1574,4 (5,4%), поляки – 476,4 (1,6%), німці – 393,9 (1,4%), молдавани – 259,3 (0,9%), греки – 104,7 (0,4%), болгари – 92,1 (0,3%), білоруси – 75,8 (0,3%), чехи – 16,1 тис. осіб (0,1%). Усі інші менш чисельні національності разом нараховували 129,4 тис. осіб, або 0,4%. За переписом 1939 р. помітно змінились показники чисельності лише трьох національностей: росіян стало 3079 тис. осіб (10,43% населення республіки), німців – 455 тис. (1,54%) та греків – 152 тис. (0,51%). Чисельність євреїв, поляків, молдаван помітно зменшилася.

На всій західноукраїнській етнічній території, що перебувала в складі іноземних держав (Західна Україна належала до Польщі, Північна Буковина – до Румунії, Закарпаття – до Чехословаччини), за переписом 1930–1931 рр. проживало 10 649,6 тис. осіб, з них – 6884,8 тис. українців (61,8%), 2254,2 тис. поляків (21,2%), 1110,8 тис. євреїв (10,4%), 219,3 тис. чехів і словаків (0,9%), 126,2 тис. осіб інших національностей (1,2%)⁹⁹.

Коли ж наприкінці 50-х років завершився процес кількісного відтворення населення України і його чисельність досягла довоєнного рівня, етнічний склад народу України (згідно з переписом 1959 р., разом з Кримом і Закарпатською областю, був таким: з 41 869 тис. осіб громадян України українці становили 32 158 тис. (76,8%), росіяни – 7091 тис. (16,9%), євреї – 840 тис. (2,0%), поляки – 363 тис. (0,9%), білоруси – 291 тис. (0,7%), молдавани – 242 тис. (0,6%), болгари – 219 тис. (0,5%),

угорці – 149 тис. (0,36%), греки – 104 тис. (0,25%), румуни – 101 тис. (0,24%), татари – 62 тис. (0,15%), вірмени – 28 тис. (0,07%), гагаузи – 24 тис. (0,05%), німці – 23 тис. (0,05%)¹⁰⁰.

Отже, на території республіки динамічно збільшився приріст російської етнічної меншини, що пояснюється міграціями з РРФСР до України в зв'язку із залученням на відбудовні роботи в післявоєнний період, а в подальшому – внаслідок асиміляційних процесів, яким війна надала значного поштовху. Водночас різко зменшилася кількість євреїв, поляків, німців чехів і словаків.

Підсумовуючи викладене вище, констатуємо: усього безповоротні втрати українців і громадян України інших національностей колишнього СРСР упродовж 1939–1945 рр. оцінюються в межах від 8 до 10 млн. У той же час демографічні втрати України внаслідок війни були значно більшими. Згідно з наведеними у книзі “Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941–1945” даними, лише з січня 1941 р. до січня 1945 р. вони становили 13 млн 584 тис. осіб¹⁰¹. Але ж сюди не були включені військові втрати під час кровопролитних битв останнього етапу боротьби з нацизмом у Центральній Європі, Далекосхідна кампанія, в ході яких загинули тисячі воїнів-українців, а також померлі від ран у перші повоєнні місяці. Так, лише в Далекосхідній кампанії загинуло 12 тис. українців. В. Косик оцінює загальні демографічні втрати приблизною кількістю 14,5 млн. (убиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати у природному прирості)¹⁰².

Для поповнення демографічних втрат воєнного періоду в республіці знадобилося понад 19 років. Загальної довоєнної чисельності населення України у її нинішніх межах на 1 січня 1941 р. – 42,9 млн осіб, було досягнуто тільки в другому півріччі 1960 року¹⁰³. Це стало одним із найбільш негативних наслідків війни.

Таким чином, війна і пов’язані з нею події, зокрема нацистський геноцид, завдали народу України непоправних демографічних втрат, істотно підірвали його генофонд та деформували етнонаціональну структуру. Спотворена демографічна ситуація, загибель найбільш дієздатної частини населення, особливо чоловічої статті, на тривалий час позбавила можливості нормально відтворювати населення. Значне зменшення чисельності населення республіки, виснаження її трудових ресурсів негативно вплинули на стан відбудови та розвитку післявоєнної промисловості, сільського господарства і соціальної сфери.

¹ Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941–1945 / Гол. ред. колегія: голова І.О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський. – К., 2000. – С. 561.

² *Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1992. – С. 393.

³ Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України / [В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко]; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2004. – С. 163.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 575.

⁵ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К., 2007. – С. 687.

⁶ Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни // С. 13 (<http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Lysenko.pdf>).

⁷ Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки // Україна – Польща: важкі питання. Т. 4: матеріали IV Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава, 8–10 жовтня, 1998 р. – 1999. – С. 91–108, С. 95.

⁸ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 565.

⁹ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям – К., 2003. – С. 85.

¹⁰ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 687; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 584; Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1997. – Кн. 2. – С. 57–58.

¹¹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 585.

¹² Кондратюк К. Втрати населення Західної України в 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5. – С. 153; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 585.

¹³ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 586.

¹⁴ Там само. – С. 587.

¹⁵ Скоропаденко З. Західна Україна – Сибір. Хресний шлях: роки 1939–1941 // День. – № 41. – 2 березня 2002 р.

¹⁶ Марискевич Т., Гаврилів І. Галичина в роки Другої світової війни: порівняльний аналіз окупаційних режимів // Історія України. – №3. – 2009. – С. 48.

¹⁷ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 585.

¹⁸ Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України. – С. 161.

¹⁹ Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2–4. – 2000. – С. 479–480, 482; Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України. – С. 161–162.

²⁰ Там само. – С. 478.

²¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України. – С. 164.

²² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 585.

²³ Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України. – С. 164.

²⁴ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – С. 589.

- ²⁵ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С. 37.
- ²⁶ Там само. – С. 401.
- ²⁷ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – С. 559.
- ²⁸ Там само. – С. 561.
- ²⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – Документ № 98. – С. 537.
- ³⁰ Совершенно секретно. Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 111.
- ³¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 569.
- ³² Там само. – С. 550.
- ³³ *Литвин В.М.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С. 204.
- ³⁴ Там само. – С. 205.
- ³⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 550.
- ³⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. – Т. 3. – С. 327, 330.
- ³⁷ Там само. – С. 260.
- ³⁸ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки. В 15-ти т. – К., 1999. – Т. 12. – С. 159–160.
- ³⁹ Там само. – С. 152–153.
- ⁴⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 550.
- ⁴¹ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 455.
- ⁴² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 551.
- ⁴³ *Першина Т.В.* Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944. – К., 1985. – С. 8.
- ⁴⁴ Там само. – С. 95.
- ⁴⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 194.
- ⁴⁶ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация. (1941–1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. А. Н. Артёмова [и др.]; под ред. А. Ф. Юденкова. – М., 1974. – С. 132.
- ⁴⁷ *Першина Т. В.* Вказ. праця. – С. 92, 94.
- ⁴⁸ Подано за: *Марзеев А. Н.* Вказ. праця. – С. 95.
- ⁴⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Т. 3. – С. 256.
- ⁵⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. В 3-х т. – К., 1975. – Т. 3. – С. 157.
- ⁵¹ *Марзеев А.Н.* Записки санитарного врача. – К., 1965. – С. 142–143.
- ⁵² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Т. 3. – С. 257.
- ⁵³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 144.
- ⁵⁴ *Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1980. – С. 284.
- ⁵⁵ Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР 1917–1947. – С. 57.

⁵⁶ *Маковская Н.В.* Деятельность КПСС по восстановлению системы здравоохранения освобождённых районов УССР в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.). – Автореф. дисс... канд. ист. наук. – К., 1985. – С. 13.

⁵⁷ *Каган С.С.* Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. – 1947. – № 10–11. – С. 40.

⁵⁸ *Натрадзе А. Г., Качалов С. Ф.* Вказ. праця. – С. 20; *Губський І. М., Ткачук В. А.* Відбудова і розвиток аптечного господарства УРСР в післявоєнні роки // Фармацевтичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 10.

⁵⁹ *Маєвська Н. К.* Медична служба в партизанських загонах. – К., 1985. – С. 90–91.

⁶⁰ *Ларін А. Ф., Маковська Н. В.* Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 2. – С. 56.

⁶¹ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 553.

⁶² *Маєвська Н. К.* Вказ. праця. – С. 100.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 342, оп. 14, спр. 445, арк. 27.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 372, оп. 14, спр. 563, арк. 78.

⁶⁵ *Марзеев А. Н.* Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации / Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 р.). – Т. 1. – М., 1948. – С. 125.

⁶⁶ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 553.

⁶⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / Редкол. П. Л. Варгатюк та ін. – К., 1970. – С. 677.

⁶⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область / Редкол. В. І. Петрикін та ін. – К., 1970. – С. 701.

⁶⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область / Редкол. І. П. Буланій та ін. – К., 1967. – С. 576.

⁷⁰ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – С. 533.

⁷¹ Там само. – С. 489.

⁷² Борьба за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1945–1953 гг.). Документы и материалы. – М., 1961. – С. 138.

⁷³ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 567.

⁷⁴ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / Гол. ред. І. Ф. Курас, ред. кол. Ю.І. Шаповал, Ю.А. Левенець, В.О. Котигоренко та ін. – Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К.: Генеза, 2003. – Т. 4. – С. 143–144.

⁷⁵ Там само. – С. 144.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 215.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. – С. 215–216.

⁸⁰ Там само. – С. 216, 552.

⁸¹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник документов в 7-ми т. – Т. 3. Военные преступления и преступления против человечности. – М., 1958. – С. 153.

⁸² Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 562.

⁸³ Там само. – С. 392.

⁸⁴ Там само. – С. 561.

⁸⁵ Білас І. Каральні військові підрозділи НКВС–МДБ у боротьбі з ОУН–УПА // Державність. – 1992. – № 4. – С. 48.

⁸⁶ Льюшин І.І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 87.

⁸⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 572–573.

⁸⁸ Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УДЖ. – 1990. – № 2. – С. 18; Буцько О. В. Україна – Польща: Миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 70.

⁸⁹ Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Фольксдойче в Україні // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 92.

⁹⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 574.

⁹¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України. – С. 322.

⁹² Там само. – С. 16.

⁹³ Подано за: Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. – С. 17; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 561.

⁹⁴ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Вказ. праця. – С. 18; відсотки уточнено авторами.

⁹⁵ Там само. – С. 23–24.

⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1840, арк. 99.

⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 348, оп. 1, спр. 294, арк. 2.

⁹⁸ Там само, спр. 138, арк. 9.

⁹⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 564–565.

¹⁰⁰ Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К., 1960. – С. 14.

¹⁰¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 561.

¹⁰² Косик В. Вказ. праця. – С. 455.

¹⁰³ Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – С. 9; Перковський А. Л., Пирожков С. І. Вказ. праця. – С. 24–25.

Стаття посвячена гуманитарним наслідкам Другої світової війни. Розглядаються основні складові демографічних втрат України. Аналізуються військові, політичні, соціально-економічні фактори, що визначили демографічні трансформації. Приводяться статистичні дані, ілюструючі людські втрати України, їх масштаби, специфіку та перспективні наслідки.

Ключевые слова: Друга світова війна; Україна; демографічні втрати; бойові дії; окупація; депортація; соціальна структура.

The article is devoted to the humanitarian consequences of the Second World War. The basic components of demographic losses of Ukraine are considered. The author analysis military, political, social and economic factors determine the demographic transformation. The article presents statistics that illustrate the human losses of Ukraine, their volume, specificity and perspective effects.

Keywords: the World War II; Ukraine; the demographic losses; the fighting; the genocide; the deportation; the social structure.